

АҚЖОЛТАЙ АҒЫБАЙ БАТЫРДЫҢ ШЕШЕНДІГІ МЕН ЖҮРГІЗГЕН БИЛІКТЕРІ

Ағыбайдың айтқан сөздері мен жүргізген биліктері, халқымыздың өткен өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің бет-бейнесі болып табылады. Осы ретте Ағыбай батырдың биліктерінің зерттеудің айрықша маңызы бар. Тарихи материалдар мен фактілердің негізінде жасалған мұндай талдау, қазақ қауымдастығында өзіндік орны бар, саяси-әлеуметтік тұлғалар - билер мен шешендердің атқаратын рөлімен танысуға мүмкіндік береді, олардың бүгінгі ұрпақ өтеміне де жарайтын ұлағатты сөздерінің қадір-қасиетін саралауға жол ашады.

Ағыбай батырдың бір қасиеті - шешендігі еді. Әдетте ертеден келе жатқан шешендік сөздердің көпшілігі ердің құнын, не нардың пұлын даулаудан немесе үлгілі би, ердің арысы, елдің намысы сөз болатын айтыс-даулардан туған. Мәселен, атағы алты алашқа әйгілі болған Ағыбай батырдың тапқырлық сөздері әр түрлі әлеуметтік ситуацияларға байланысты болған.

Өнердің көптеген өзге түрлері сияқты, шешендік те адам баласымен ежелден бірге жасасып келе жатқан, қоғамдық-рухани мәні зор, қадірлі де қасиетті өнер.

Ол әсіресе, біздің халқымыз үшін тіпті ерекше бағалы.

Ж.Аймауытовтың (1889-1931) сөзімен айтқанда: «Қазақ жұрты кең далада, еркін әуеде сайран салып, жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып біте қайнап, басы бос, қиялы күшті, дүниенің бір бұлғақтап жүрген ерке баласы болды. Сондықтан оның сүйегінде ақындығы бар».

Демек, шешендік өнер ақындыққа ағайын, бұларды сонау халу фәләдан-ақ жүрегімізге тағдыр сыйлаған нұр, қанымызға дарыған қасиет деп тануымыз әбден орынды.

Қазақтың шешендік өнері - барша руханият әлеміміздің алтын бастауы. Кезінде орыс және шетелден келген ғалымдардың өзі таңқалып, тамсанған таза поэзияның, кәусар өлеңнің, өзінің байлығы мен жанры жағынан дүние жүзінде ешқандай да елдің әдеби-мәдениет мұрасы тең келмейтін ғажайып фольклордың алтын өзегі табиғи еркін, ешкімге бас ие қоймайтын өршіл, еңкейгенге еңкейіп, шалқайғанға шалқаятын, мінезі жомарт, көңілі мәрт қазақ ұлты ғасырлар бойы ұлы даланы өзгеге таныта білді.

Ұлттық руханият мұрасында кеңдікті, ерлікті, береке мен бірлікті, еркіндік пен өрлікті ту етіп көтерген қазақ халқы барша болмысын бір ғана тұлғасына сыйғыза алатын - шешенді дүниеге әкелді. Шешенді әулиедей сыйлаған жұрт оған піріндей табынды. Міне, осыдан барып шешеннің би атына, батыр атағына, көріпкел атына ие болуы заңды құбылыс болды.

Халқымыздың мұндай қабілет дарынның өзге жұрттың білімпаз өкілдері және белгілі түркологтары де айқын байқаған. Мәселен, айтұлы зерттеуші В.В. Радлов: «Қазақ тілі - исламның бүлдіргіштік әсеріне ұшырамай, түптік таза түрін, түркі әулетін сақтап қалған тіл. Қазақ тілінің осы тазалығы мен табиғилығы, сондай-ақ, көп таралғандығы бұл тілдегі мұраларды менің көбірек жинап, оған әдебиет нұсқаларынан құрастырылған жинақтардың толық бір томын арнауыма себеп болды. Оның үстіне қазақтың өзге бауырластарынан гөрі сөзге тапқырлығы мен шешендігі маған айрықша әсер етті», - десе, М.П.Мелиоранский: «Қазақтар - көркем, жатық сөйлеуге өте шебер де құмар халық. Бұларды тыңдау - жанға ләззат»,- дейді. Ал, С.Е.Малов: «Қазақтардың тілдері түркі тілдері ішінде өзінің бейнелілігімен де, суреттілігімен де үнемі ерекшеленіп отырады.

Қазақтардың даңқы өзінің халықтық ауыз екі тілімен, мәнерлі ауыз әдебиетімен де шықты»,- дейді. 1830-1831 жылдардағы Польша ұлт-азаттық көтерілісіне қатысып, Сібірде айдауда жүргенінде, ұзақ уақыт қазақ даласында болып, халқымыздың өмірін, дәстүрін және мәдениетін зерттеген А. Янушкевич інісі Януарийге 1848 жылдың 22 мамырында жазған хатында өзі куә болған бір даудағы шешендер айтысы туралы: «Бұл іске біздің бірнеше күніміз кетті, өштескен екі жақ күреске барып түсті. Шешендер алма-кезек сөз таластырды. Қайсы біреулерінің желпіне, айшықты сөйлегені соншалық, мен қайран қалдым! Ежелгі Грецияда немесе Римде болса, старшина Тоқымбай мен Бейсекелер лаврдың астында қалған болар еді»,- деп жазды.

Бірде: «Қазына қайда?» - деген Абылай ханға, көмекей әулие, дана Бұқар Жырау: «Басы жеткен жігіттің екі езуі қазына: бір езуі - алтын, бір езуі - күміс, аузы - қазына!» - деп көргендікпен жауап беріпті.

Міне, осындай қазына - шешендік өнер дүлдiл Ағыбай батырға табиғатпен дарып, өле-өлгенше Ағыбаймен бірге өшпес-өлмес қазына ретінде жасасып өтеді.

Шешендік өнерді үйренген Ағыбайдың ұстазы - халық, яғни халық ішіндегі ұлт жанды батырлар мен би-шешендер. Ағыбай батыр өз заманында белгілі дәрежеде білім де алған. Басында Арқадағы белгілі ұстаз Смайыл қожадан оқып, кейіннен Түркістан медіресесінде білім алған. Ағыбай батыр үлгі алып, сөз үйренген би-шешен, батырлардың көпшілігі - Жоңғар, Орта Азиялық хандардың шапқыншылықтарына қарсы күрестерде аттары шыққан, хан-сұлтандар мен орыс жазалаушы отрядтарына қарсы талай жорықтарға қатысқан белгілі адамдар. Олар жайында да архивтерде, ел аузында сақталған деректер пен аңыз-әңгімелер, өлең-жырлар аз емес. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген халық даналығына сүйенген Ағыбай күндей күркіреген қайсар қаһарымен, айырықша дараланады, сонысымен де бұқара халыққа қадірлі, сонысымен ардақты. Хан екен деп қаймықпай, мансап, тақ, бақ, байлық үшін елін, жерін, ата-баба әруағын сатқан, хан, сұлтан, бай манаптарға шындықты ешкімнен тайсалмай айта алатын ер көңілді, от ауызды, орақ тісті салқам адам болған.

Мысалы, жәй күндері Ағыбай батырды еліндегі байлары: «Ол да кісі, біз де кісі, осы Ағыбайда не тұр, біз сияқты мыңдап айдаған малы да жоқ...», - дейді екен. Бір күні күндеп көре алмайтын байлардың малдарын ұрылар айдап әкетіп, өздерін соққыға жығады. Жаудан беті қайтқан олар батырға келіп көмек сұрайды. Ағыбай батыр белдеудегі атына міне салып, ұрыларды қуып жетіп шегінен ұрып жығып, жылқыны ауылға айдап әкеліп, байларға:

Мал да кісі, бай да кісі,
Соның бәрі жайда кісі.
Есін білмес ерді күндер,
Жау келгенде қайда кісі?! - деген екен.

Ағыбайды сыртынан ғайбаттайтындар, одан кешірім сұрап, атшапан айыбын беріпті.

Кезінде батырлығымен атағы жер жарған Көтібар батыр өлерінде балаларына өсиет айтты: «Менің асыма үш жүзді түгел шақырыңдар, кімнің аты бәйгеден келсе, аттың бас бәйгесінен бөлек, менің бәйге күренімнің жабуы мен өзімнің қара шолақ наркескенімді сол ат иесіне ерекке беріндер, өзі де кем кісіге кез болмас, менің әруағым қоса жебейді», - деген екен. Кенесары бастаған Арғын елі асқа барып,

Ағыбай батыр «Көкбесті» деген атын қосып, ол ат 300 аттың алдында жеке келген екен. Бір айғыр үйірімен қысырық, масаты кілем жапқан тайтұяқ жамбы, мойнында тұмары бар қара бұйранар, тағы-тағы асыл заттар бар, аттың бас бәйгесін Ағыбай батыр Кенесарыға: «Елге өзін бөл», - деп беріпті. Ал, Көтібардың баласы Есет батыр әкесінің өсиеті бойынша бәйге күрең аттың жабуы мен наркескен қарашолақ қылышты Ағыбай батырға берген екен. Бұған қызыққан Кенесары Ағыбайдан ерегінің бірін сұрайды. Сонда Ағыбай батыр: «Бас бәйге қолында, бір желдік пен бір кездік Ағыбайдың қойыны мен қонышына симайды деп отырсың ба?!» - депті. Сөзден тосылған Кенесары жерге қарапты.

Алатаудың төсінде кең жайлап жүрген Үйсін елінен Кенесары хан жылқы айдап алады. Таң ата Үйсін елінің қуғыншылары көз көрім жерге келіп қалған екен. Бұлардан жеке қара біреу озып шығады. Кенесары жан-жағына қарап: «Ағыбай қайда, дәуде болса осы Бөлтірік шығар, сен бар да оны жайратаып кел!» - деп әмір беріп, өзі бастап жылқыны айдап кете барады. Хан жарлығы екі бола ма, Ағыбай ақ желең тоғыз қазықтан қиған найзаны оң қолына, қылышты сол қолына алып, Көкбестіні ор текедей орғытып, қарсы шабады. Бөлтірік (1771-1854) ұрандап, қамданып, бұл да тайсалмай қарсыласуға ыңғайланым, астындағы тор жорғаға қамшы басып ұмтылады. Найзаны Бөлтірік сала бергенде, Ағыбай қағып жіберіп, найзасының ұшымен киімінен үш түйреп, жерге түсіреді. Құлап жатып Бөлтірік: «Ей, Ағыбай, ханың Кенесары жүзге келмес, сен мыңға келмессің. Енді елімді жетім-жесір қылғызба, жанымды саған тапсырдым», -депті. Сонда Ағыбай: «Ей, әз аға, жауды аяған жаралы болады деген қайда? Карсыласқан екеуміз де, өлімдеміз «Сіздей әз аға табылмас!» - деп бұл менің сізді аяғаным», - деп тор жорғаны ұстап әкеп алдына тартады. Сонда риза болған Бөлтірік: «Жарайды, Ағыбай, жауың да, дұшпаның да, досың да ер болсын!» - деп батасын беріп, атының басын бұрып қайтып кетеді. Ағыбай аман-есен оралғанда Кенесары: «Неге Бөлтірікті өлтірмедің?» - дегенде, Ағыбай: «Арпа ішінде бір бидай, Бөлтірік өлсе, Үйсінде бас көтерер кісі жоқ. Мен Бөлтірікке осы сапар еліне тимеске, жетім-жесір қалдырмасқа уәде беріп келдім», - дейді. Кенесары үш күн бойы ашуланып не қыларын білмей, Ағыбайға үш мезгіл: «Жайратып салсаң не қылады?!» - деп айта береді. Сонда Ағыбай:

Иә, Кене хан!
Ер жігіт екі сөйлесе өлгені,
Қара жерге тірідей өзін-өзі көмгені.

Ұзын жатқан Алатаудың төсінде,
Алыс-берісіміз жоқ еді
Үйсінде.

Арғын-Үйсін, бір қазақтың баласымыз,
Қазақтың арын төгіп не қыламыз.

Бөлтірікті өлтірсем, Үйсіннің белі сынар,

Ерді намыс, қоянды қамыс өлтірер, - деген екен.

Ағыбайдың сөзін қалың қолдың бәрі мақұлдапты.

Бір жылдары Кенесары мен батырдың арасы ушығып, екеуінің арасында суық сөз жүгіреді. Сөз жүгіртуші ханның әйелі екен. Кене хан қаһарына мінеді. Батырды шақыртады бармайды, тағы шақыртады, бара қоймайды. Үшінші рет шақырғанда Ағыбай бір тықырдың таянғанын сезеді де, қанжарын қойнына тағып, ордаға беттейді. Кенесары-

ның оқ қағары Караүлек пен тағы бір күзетшісі батырға суық қарайды. «Алдияр тақсыр», - деп кіріп барғанда, Кене хан: «Әй, Көсе, сен де бұзылайын дедің-ау, шақырғанда неге шіренесің?!» - депті түгі сыртына шығып. Сонда Ағыбай саспастан:

Ханның тілін алдық па,
Катынның тілін алдық па?! - депті.

Хан батырдың астарлап айтқан сөзіне түсініп, ушыққалы тұрған дауды аяқсыз тастаған екен.

Соңғы қырғызбен болған соғыстың алдында, Кенесары ханның жарлығымен, қазақ әскері Алатаудың бауырында тұрған қырғыздың Есқожа, һәм Қанай деген кісілердің сопы қорған бейіттерін бұза бастайды. Мұны Ағыбай көріп: «Бұлардың бейітін бұзған дұрыс емес, біздің жолымыз болмайды. Есқожа, һәм Қанай - әулие кісілер деуші еді, бұзбандар!» - деген сөзін тыңдамай, әрі қарай бұза бастағанда, Ағыбай ашуланып: «Қырғыздан бұрын мен сендермен соғысамын!» - дегенін естіп, Кенесары хан Ағыбайға: «Ағыбай, кеше ғана қырғыздар Андас бабанның күмбезін бұзып тастады, сен енді мына бейіттерді неге бұзбайсың?!» - дегенде. Ағыбай Кенесарыға: «Хан екі жарлық бермес болар. Сен батырларға қазақтың жауымен соғыс деп жарлық бердің, мен соғысып келемін, әлі де соғысамын. Батырға бейіт бұзған жараспас болар!» - дегенде, Кенесары сөзден тосылып, бұрылып кетіп қалыпты.

Осы әңгімелерден Ағыбай батырдың Кенесары ханнан да тайсалмай, өз ойын, өзінің сөз өнері - шешендігімен жеткізгендігін көреміз. Ол қаһарлы хан демейді, шен-шекпенді лауазым иесі демейді, жолынан тайғанды тапжылтпай бас салады, жұлдыздай ағады, найзағай оғындай қақ жарады. Айтпайды, айтса қайтпайды, мәймөңкелеуді, жалтанмақтауды сүймейді, орынсыз актауды білмейді. Оның қаруы - шындық, азаматтық, ерлік. Ұлттық санаға сүйенген шешендік, азаматтыққа негізделген әділдік. Ағыбайға Кенесары ханның оң тізесін баса отыратын құқықты әкелген де, осы табиғи өнер, осы ерен жаратылыс.

Ағыбай батыр Қаздауысты Қазыбек бабасының: «Ел - ебелек емес, ер - кебенек емес», - деген сөзін жадында ұстап, өзінің азаматтылығынан, турашылдығынан Кенесары көтерілісі жеңіліс тауып, өзі патшалық Ресейдің үкіметінен қуғын-сүргінде жүрсе де, берген уәдесінен таймаған.

Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен Кенесары хан өлгеннен соң, оның бас батыры болған Ағыбайды соттамақ болып, Омбы генерал-губерна торы тергеу жұмыстарын жүргізу үшін патшаға жан-тәнімен берілген, он жыл Ақмола округінің аға сұлтаны болған Ыбырай Жайықбаевты жұмсайды. Ыбырай өте тәкәппар, өркөкірек адам екен. Аңыз бойынша ата-бабаларының түбі қыпшақтарға сіңген естек (башқұрт) екен. Аға сұлтан Ыбырай отырған үйге Ағыбай батыр кіріп келгенде, үй толы би-болыс, байлар батырға өре түрегеліп сәлем береді. Тек аға сұлтан Ыбырай:

Сен көсембісің, көсеумісің,
Елді қырған есермісің.
Патша ағзамға қарсы шыққан,
Елден шыққан безермісің?! - деп таяғымен есік жақты меңзейді.

Сонда Ағыбай қанжарын суырып алып:

Момын қазақты бітеудей жеп,
Бүйрегіңе май қонды ма?
Кісі танудан кеткен екенсің,
Басына бақ қонды ма?
Басыңа бақ қонған соң,
Тәкәппарлық ішіңе толды ма?
Бүйіріңді тесіп,
Бүйрегіңді алайын ба?!

Басыңды кесіп,
Табаныма салайын ба?! - деп, Ыбырайға тап беріпті. Көпшілік араша жасап, Ағыбай батырға басу айтып, ашуын басады. Сол жиын-

ға қатысушы, Каракесек руының Әлтеке-Сарым болысының басқарушы (волостной управитель) Жақсы Жанқұтты би Ыбырайға:

Су жығылса жарға сүйенеді,
Жар жығылса суға сүйенеді.
Мен жығылсам бес атаға

сүйенемін,
Сен жығылсаң, бес үй естек,
кімге сүйенесің?!

Өзі үшін істесе ақтама,
Бес күндік қызметке

мақтанба,
Ел үшін туған ерді даттама.
Тарт батырдан қолыңды,
Тарат мына тобырыңды! - деген екен.

Сөзден тосылып, халықтың қаһарынан қаймыққан Ыбырай, Ағыбайға еш-қандай да кінә таға алмай Омбыға қайтқан екен.

Көтерілістен кейін Қарқаралы дуанының аға сұлтаны Құнанбай Өскенбайұлы Ағыбай батырды Қарқаралыға шақыртады. Қарқаралыға келген Ағыбай Ақбай Жандеркеұлының (өткен ғасырда өмір сүрген халқымыздың зиялы азаматы, Қарқаралы оязы, Берікқара болысының 20 жылдай болысы болған, қазақтан шыққан тұңғыш заң ғылымының магистрі, белгілі заңгер, қайраткері Жақып Ақбаевтың әкесі) үйіне түседі. Ақбайдың үйінде Баянауыл дуанының аға сұлтаны, қоғам қайраткері Мұса Шорманов (1819-1885) пен Құнанбай бар екен. Ағыбай батырға Ақбай мен Мұса мырза сәлем беріп: «Төрге шығыңыз», - дегенде, төрде жатқан Құнанбай Ағыбаймен қол берісіп амандаспай: «Мұса мырза, қол қусырып құрмет көрсетердей, мына тондың кім?» - депті.

Сонда Ағыбай батыр жұлып алғандай:

Кемсітерің тонды ма?
Тондың саған оңай болды ма?
Жөнін тауып сөйлесең,
Тоқтамас кім бар жолыңда?
Кедейдің пірі пайғамбар,
Әзелде осал болды ма?
Өзін-өзі зор тұтқан,
Басқаралды қор тұтқан,
Тәкапарлық қылам деп,
Өзәзіл-шайтан онды ма?! - деп өлеңдетіп, үйден шығып жүре беріпті. Ақбай Құнанбайға: «Сіз, Ағыбай батырды білмеуші ме едіңіз?!» - депті. Сонда Құнанбай: «Қап, білмей қалдым, бұрын көрмеген адамым еді», - деп артынан адам шаптырып, өзі де барып, ат-шапан айыбын төлетті. Сондағы Құнанбайдың Ағыбайдан кешірім сұрағандағы айтқаны:

Ассалаумағалейкум, қолыңды бер, ағажан,

Бір сөзіңіз, бір сөзбен, асып кетті шамадан.

Әсер етті, сөзіңіз, кетпестей қолым жағадан,

Қолыңды бер, өтініш, лаж жоқ басқа тобадан, - деп Ағыбайдың қолын алып кешірім сұраған екен. Құнанбай Өскенбаев (1804-1888) Қарқаралы дуанының аға сұлтаны (қазіргі облыстың әкіміне пара-пар қызмет), өте үлкен дәрежедегі лауазым (ұлық, шен) иесі, әрі құрдас бола тұра Ағыбайды аға деп сыйлағаны, оның сол кездегі қазақ даласындағы зор құрметін көрсетеді.

Кенесарының әскеріне қырғыз соғысында көмектеспей, екі жақтың шешуші шайқасында, белгісіз себептермен қалың қолын алып кеткен Сыпатайға, Ағыбай батыр катты ренжіп, қапа болған. Осының арты барып, қарулы қақтығысқа айналған. 1862 жылғы архив деректері бойынша, осындай бір қарулы қақтығыста, Қарқаралы дуанында тұрып жатқан Ағыбай батыр, Сыпатай батырдың баласы Пірімқұлды тұтқындап, алып кетеді. Сол қағазға түскен ресми құжаттарда Сыпатай баласын босатып алу үшін, орыс ұлықтарынан көмек сұрағанға ұқсайды. Бірақ орыс ұлықтары, Сыпатайдың баласын босатуға көмектесе алмайтынын, оның себебі сол уақытта Ағыбай батырдың Ресейдің азаматы еместігін, осыған байланысты оған ықпал жасай алмайтындықтарын, сондықтан халық дипломатиясы арқылы әрекет жасау керек, деп

жауап қайтарады. Ағыбай батыр Пірімқұлға ешкімді тиіскізбей, астына ат беріп, өз балаларымен бірге еркін жүріп-тұруына рұқсат етеді. Осылайша, біраз уақыт өткенде, Ағыбай батыр Пірімқұлға: «Пірімқұл, менің қолымда балаларыммен бірге бала болдың. Енді менің балаларымның ішінен жақсы көргенінің қолын алып, достықтың басын сен баста!» - дейді. Сонда Пірімқұл Ағыбайдың бес баласының бірі - Аманжолдың қолын алып, екеуі аңдас болуға серт беріседі. Осыдан кейін Ағыбай Пірімқұлға Арғынның бір қызын жасауымен алып беріп, қасына бірнеше адам қосып, еліне қайтарады. Ағыбайдың жігіттері Сыпатайдың ауылында бірнеше күн қонақ болып, құрметке бөленеді. Жігіттер қайтарда, Сыпатай олардың алдына: «Ағыбай батыр сауып ішін», - деп екі жүзден астам бие салып береді және «Ағыбайға ризалық сәлемімді жеткізі!» - деп, Дулат еліне белгілі биін қоса аттандырады. Осымен, Ағыбай мен Сыпатайдың ақыл таразысына салып, парасатпен шешкен өте күрделі істері, Арғын мен Үйсін елінің арасындағы көп жылғы қырғи-қабақ қатынасты, дос-жаран, туысқандық қатынасқа айналдырады. Сыпатай батыр (1781-1868) сырқаттанып қалғанда, емшілер оның сырқатына ем болатын бір сирек кездесетін дәріні атайды. Дәріні іздестіргенде, оның Ағыбай батырда бары белгілі болады. Сыпатай батырдың бір адамы астына тұлпар мініп, Ағыбайға шабады. Сыпатай ауылынан суып жеткен жолаушыны көргенде, Ағыбай оны: «Сыпатай аман ба?!» - деп қарсы алған екен. Батырдың әйелі бұған таңырқап: «Сыпатайың құрысын, Сыпатайың құрысын», - деп отырушы едің, мұның қалай?» - депті. Сонда Ағыбай батыр: «Менің басым жетпей жатыр ма, малым жетпей жатыр ма? Сыпатайдай ер табыла ма маған? Екеумізді тірестіріп жүрген елдің дауы емес пе?!» - деген екен. Ағыбай батыр келген кісінің қолына Сыпатай сұратқан дәріні табыс етіп, астына тың тұлпар мінгізіп, оны дереу кері қайтарады. Өзі қатты сырқаттанып жатқанда, сұрат - қан дәрінің бар-жоғын білудің орнына, дәріні алып келген адам үйге кіргенде, Сыпатай батырдың алғашқы сөзі: «Ағыбай аман ба?» - болыпты. Ағыбайдың аман-дұғын сұраған Сыпатайға қасындағы кісілер таңырқай қарап: «Сен Ағыбаймен атысып, шабысып жүруші едің, мұның қалай?» - деседі. Сыпатай батыр сонда

айналасындағыларға: «Е, менің басым жетпей ме, малым жетпей ме? Ағыбайдай ерді қайдан табам? Екеумізді тірестіріп жүрген ел дауы емес пе?!» - деп ашылыпты. Сыпатай батыр тамақ өтпейтін дертке ұшырап, қатты науқастанып жатқанда, көңіл-күйін сұрай, Арқадан Ағыбай батыр келеді. Амандасып болғаннан кейін, Ағыбай батыр: «Иә, Сыпатай, қал-жағдайың қалай?» - дегенде, Сыпатай: «Денсаулығым өте нашар, бір тостаған қымыз ішуге зар болып қалдым», - дегенде, Ағыбай батыр: «Кәне, аузыңды аш», - депті. Сыпатай батыр аузын ашқанда, Ағыбай батыр қолындағы қамшының сабын өте жылдамдықпен Сыпатайдың тамағына салып жібергенде, ол ірің араласқан, кесек-кесек қан құсыпты. Осы кезде Ағыбай батыр: «Сыпатайдың аузын әбден таза сумен шайып, бір тостаған қымыз әкеліңдер, ал Сыпатай мына қымызды сіміріп ал!» - депті. Сыпатай бір тостаған қымызды дем алмастан тартып алып: «Енді қазір өлсемде де, бұл дүниеде арманым жоқ!» - деген екен. Сыпатай батыр өлгенде, ауылының жанындағы төбе басында отырған Ағыбайға біреу: «Сүйінші, сүйінші!» - деп келеді. Келген адамнан: «Сүйіншісінің» мәнін сұрағанда, ол: «Сыпатай өлді», - депті. Сонда Ағыбай екі қолымен жер таянып, жылап жіберген екен. «Егессем, егесуіме жараған, жаулассам, жауласуыма жараған, жарасам, жарасуыма жараған Сыпатай менің белім емес пе еді?! Сыпатай өлді, белің үзілді», - деп сүйінші сұрағаның не? Шеш көйлегіңді, міне, саған сүйінші!» - деп, Ағыбай батыр сүйінші сұрап келген адамның арқасынан қамшысымен үш тартқан екен. Міне, Сыпатай мен Ағыбай арасындағы, қарым-қатынас, ел арасындағы дау сипатына қарай түрліше бағыт алып отырған. Екі арада қанша дау, барымта болғанымен, өкпеге қиса да, өлімге қимай, екі батыр бір-бірін қатты құрмет тұтқан. Ағыбайдың сексенге келіп, әбден қартайған кезінде, қыс өте қатты болып, елдегі бар мал жұттан, одан кейін жұқпалы ауру шығып қырылып қалады. Өзі де қатты сырқаттанып қалады. Бір күні: «Атаға сәлем беріп, батасын аламыз», - деп, алты-жеті салт атты келіп Ағыбайдың ауылына келіп түседі. Оларды көрген батырдың әйелі сасқанынан: «Аталарың үйде жоқ еді десем қайтер еді?» - депті. Сонда төсек

тартып жатқан Ағыбай батыр: «Уа, бар болғыр, мені тірідей жоқ дегенің асыққаның ба? Өзім түсіріп аламын оларды», - деп дауаға шығып, меймандарға: Уағаләйкүмүссәлем, балаларым, Қартайған алдында тұр бабаларың. Көп болды меймандарды көрмегелі, Қуандым көрінгеннен қараларың. Уа, бар болса бір қойды әкеп сояр едім, Басын сап алдарыңа қояр едім. Қосылып сіздерменен рахаттанып, Өзім де, үй-ішіммен тояр едім. Бағым да барлай бермей, тынып қалды, Сағым да самғай бермей, сынып қалды. Келгендей кемеліне ауру мен жұт, Желігіп желкеге кеп мініп алды. Жоқтық сұм жомарт ердің қолын байлап. Келді де кеңірдекті іліп қалды. Айызы ақымақтардың қанғандай боп, Күншілдер көре алмаған күліп қалды. Кешегі «Ақаң» дейтін ардақтаулар, Тұғырдан түскеннен соң тұйықталды. Көп болды қысқы дәмнен тазарғанбыз, Тоқтыдан кеше сойған жілік қалды. Сол сойған тоқтымыздан жілік жейсің, Ескі еттің жоқ екенін біліп жейсің. Шеңгелдеп асайтұғын көп етім жоқ, Ақырын қос саусақпен іліп жейсің. Бұрында қонақ күткен бабаларың, Ренжімей түсе бергін, балаларым. Пейіліме тоярсың, бөрі құрсақ, Тойғызар менің берген батала-рым, - деген екен. Ағыбайды жастай сөзге тартып ойлантаң, іштей түлеткен қазақтың ащылы-тұщылы өмірі, өскен ортасы. Ағыбай батыр елінің сүйіктісіне айналып, оның ерен тұлғасы алдымен аңыз жырларда - фольклорда жасалып, одан кейін көркем әдебиеттің қаһарманына айналды. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері, академик С.Қирабаевтың М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарының дайындап шығарған «Ақжолтай Ағыбай батыр» жинақ кітабына жазған алғы сөзінде: «Тарихи деректерде де,

халық жырларында да Ағыбай қайтпас қайсар, ер жүрек, көтерілістің ең ауыр, азапты жүгін арқалап жүрген батыр болып көрінеді. Ағыбайдың жеңбейтін жау, ала алмайтын қамал болмаған. Оның есімі ұранға, ісі үлгіге айналған. Ағыбай туралы тарихи әдебиет туындылары оның көзсіз ерліктің ғана емес, үлкен адамгершіліктің, ақыл-парасаттың да иесі екендігін ашады. Жөнсіз қырып-жою, «Шаш ал десе, бас алу» Ағыбайдың табиғатына мүлдем жат... Халық аңыздарына қарағанда, Ағыбай - батырлығына, байсалдылығына қоса, артына ұлағатты сөз қалдырған, қисынын тауып сөйлейтін шешен. Әлихан Бөкейхановтың үш сұрағына берген жауаптарында да Ағыбайдың ойлылығы аңғарылады. Бұлардың бәрі Ағыбайдың әдебиеттегі бейнесін толықтыра түседі...», - деп тұжырым жасайды. «Ат сүрінгенше» ақыл тапқан қазақ, сөзді сөз бойын сергіткен қазақ сөздің асылдығын қасиеттей білген. Ұтымды сөзге ұтымды жауап беру оңай емес екендігін әрдайым есте ұстаған. Жалпы тіл жалпақ елге ортақ болғанымен, тіл дарыған адам ғана, ақпа-төкпе шешен ғана, көрпек көсем ғана оны сәнімен, ойлы мәнімен, оңтайлы орнымен пайдалана алған. Сондықтан да кемеңгер Бұқар жыраудың да (1668-1781): Көш бастау қиын емес, Қонатын жерде су бар. Қол бастау қиын емес, Шабатын жерде жау бар. Шаршы топта сөз бастау қиын, Шешімін адам таппас дау бар. Ұнаса үлгі қылады, Ұнамаса күлкі қылады, - деп айтуында халық алдында сөз бастап, әділ билік айтудың үлкен жауапкершілігі бар екенін байқаймыз. Әйткенмен, әр заманда бүтін ел болып кемел ой, терең ақыл күтетін сын сағаттар болады. Сол мезгілде топ жарып, толғанша сөз айтып, тағылымды ой қосып, тосыннан жол тауып, тығырықтан шығынсыз шығаратын ділмар шешендерін күткен, оларға Отан тағдырын сеніп, орасан үміт артқан. Осындай тұтқиыл шешім қабылдау арқылы ер елдің намысын корғайтын тұста көсемдік жауапкершіліктен бейтарап қалмайтын, ауыздыға су бермейтін, қаусырма жақ, кызыл тілге келгенде алдына жан салмайтын шешен-билер ортаға шыққан. Қазақтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін арнайы зерттеген Шоқан Уалиханов «Сот реформасы

жайында хат» атты еңбегінде шешендік өнер өкілдері - билерге байланысты былай дейді: «Қазақ қауымында би атағын алу үшін олардың тектілігі, байлығы емес, халықтың әдет-ғұрыпты жете білуі және шешендік қабілеті болуы қажет...». Осынау айтылғандардан шығатын қорытынды: қазақтың сөз өнерін мойнына тұмар етіп таққан ұлтымыздың билері, ғасырлар бойғы ұлттық қазынаны терең меңгеріп, аса үлкен мәртебеге ие болған. Сондықтан, сахараның түкпір-түкпіріне аты жайылған, Үш жүзге атағы мәлім болған Ағыбайдың әрі философ, әрі ұстаз, әрі батыр, әрі би, әрі кеңесші, әрі билік иесі, әрі ділмар шешен болып келуі, тарихи заңдылық жүйенің белді-белді алғы шарттары болатын. Кенесары хан бастаған халық көтерілісінің бас қолбасшысы, кезінде халықтың қамын ойлап, ел бірлігі үшін 40 жыл бойы жан аямай күрескен, Ақжолтай Ағыбай батырдың кейінгі ұрпаққа үлгі болып қалған ерлік істері бүгінгі күнге дейін өзінің өзектілігін жойған жоқ. Ақжолтай Ағыбай батыр Қарағанды жерінде дүниеге келіп, осы жерде өле-өлгенше көп жыл бойы өмір сүрген. Ағыбай батыр кесенесі Шет ауданының, Киік станциясынан 45 шақырым жерде орналасқан. Ескерткіш XIX ғасырдың соңында шикі кірпіштен салынып, осы кезге дейін екі рет күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілді. Батырды әулие, жерленген жерін киелі санап: «Ақжолтай Ағыбай батырдың батасын аламыз!» - деп еліміздің барлық өңірінің тұрғындары қысы-жазы, батырға тағызым жасап, зиярат етіп ағылып келіп жатады. Жаңа Қазақстан, Әділетті ел құру мақсатында, заман талабына сай, облыс орталығы Қарағанды қаласының көшелерінің аттарына тарихи тұлғалардың аттарын беру үрдісі басталған екен. Осыған орай, Ақжолтай Ағыбай Бабамыздың құрметіне, жаңа аудан немесе қаланың бір орталық көшесінің атын беру лайықты деп санаймыз және бұл бастаманы облыс, қала басшылары, облыстың зиялы қауымы қолдайтынына сенім білдіреміз!

Жұмағұл ШӨЖЕНОВ,
Ағыбайтанушы, өлкетанушы.
Қазақстан Журналистер
Одағының мүшесі.